

הפגנה נגד השלטון באלג'יריה, יוני 2019. תמונה: Akechii (CC BY-SA 4.0).

הסדר האזורי: המאבק על דמותו של המזרח התיכון

איתי ברון ושרה פוייר

מאמר זה מתאר את המאבק הסוער המתנהל על דמותו של המזרח התיכון ומגדיר אותו כמאפיין המרכזי של הסדר האזורי הנוכחי, כעשור לאחר ראשיתה של הטלטלה האזורית. אנחנו מציגים בו גישה מערכתית לניתוח האזור, המכירה במורכבות של המערכת האזורית ותופסת את המושג "סדר אזורי" במשמעות של מבנה או ארכיטקטורה דינמיים ולא במשמעות של מבנה מסודר, סטטי, מאורגן ומתואם. המאבק על דמותו של המזרח התיכון מתנהל בשני מרחבים. האחד כולל "מחנות", "צירים" ו"גושים" המורכבים ממדינות ומארגונים שיש בתוכם וביניהם זיקות ויחסים מורכבים ודינמיים, הכוללים גם עימותים וניגודיות. המחנות עצמם שונים באופיים ומייצגים צורות שונות של התארגנות. המרחב השני כולל מאבקים פנימיים בתוך המדינות בין שליטים לציבורים, המושפע מאוד מבעיות יסוד בלתי פתירות המאפיינות את האזור. במובנים רבים זהו יותר אי-סדר מאשר סדר, אבל בלי מסגרת תפיסתית מתאימה, אי-הסדר עלול להיתפס ככאוס ולהקשות על הבנת תהליכים והתפתחויות. התועלת העיקרית מניתוח אפיסטמולוגי ואונטולוגי זה היא אפוא הראייה של האזור כ"שלם" המאפשר להבין בצורה טובה יותר את ההתנהגות הפוליטית של חלקיו.

מילות מפתח: סדר אזורי, האביב הערבי, המזרח התיכון, איראן, איחוד האמירויות הערביות, טורקיה, ישראל, אסלאם פוליטי, ג'אדיה-סלפיה, מערכת אזורית, אי-סדר אזורי, יציבות אזורית

מבוא

עשר שנים לאחר שרצף הפגנות והתקוממויות החל לטלטל את המזרח התיכון ואת צפון אפריקה, שורת הסכמה כללית כי מה שנקרא "האביב הערבי" הוביל למשבר עמוק, וכי השלכותיו שיבשו סדר קיים בן עשרות שנים במזרח התיכון. עם זאת, השאלה מה בדיוק החליף את הסדר הישן נותרה פתוחה: האם ניתן כבר לזהות סדר חדש במזרח התיכון של היום, ואם כן, במה הוא שונה מהסדר שלכאורה החליף? ואם אין סדר חדש, כיצד נכון בכל זאת לתאר את דמותו הנוכחית של האזור? מאמר זה מתאר ומנתח את הארכיטקטורה הנוכחית של המזרח התיכון בן זמננו, תוך שימוש בגישה מערכתית להסברת מורכבותו של האזור.

המאפיין המגדיר את הסדר האזורי בעשור האחרון הוא מאבק המתנהל על דמותו של המזרח התיכון.

בפתח הדברים ראוי להדגיש שאנו משתמשים במושגים כמו "סדר אזורי", "ארכיטקטורה אזורית" ו"מערכת אזורית" כדרך לתאר מבנה דינמי ומתפתח, ולא סדר סטטי ומאורגן. זהו סדר שכולל "מחנות", "צירים" או "גושים" של מדינות ושל גורמים לא-מדינתיים, שיש ביניהם ובתוכם זיקות מורכבות וקשרים סבוכים, מאבקים ועימותים. הסדר האזורי שאנו מתארים כולל גם מאבקים פנימיים, בתוך המדינות, בין המנהיגים לאזרחים, שנובעים בעיקר מבעיות יסוד עמוקות וארוכות שנים באזור. לרבים נראה כי האזור מאופיין באי-סדר יותר מאשר בסדר. ובכל זאת, ללא המסגרת הרעיונית שאנו מציעים, אי-הסדר מצטייר ככאוס ומונע את היכולת להבין תהליכים מרכזיים והתפתחויות באזור. היתרון המרכזי בהחלת גישה אפיסטמולוגית ואונטולוגית זו הוא אפוא תפיסת האזור כמכלול שלם, המאפשרת הבנה טובה יותר של ההתנהגות הפוליטית של החלקים המרכיבים אותו ודרך להפיק בסופו של דבר תובנות מועילות, הן לאנשי אקדמיה והן למקבלי החלטות. הטיעון המרכזי שלנו הוא שהמאפיין המגדיר את הסדר האזורי בעשור האחרון הוא מאבק המתנהל על דמותו של המזרח התיכון. מאבק זה מתנהל בשני

ההבדל בין מה שהתרחש בשנת 2011 לאתגרים קודמים אלה היו המחאות ההמוניות וחסרות התקדים שהביאו להדחת המנהיגים וההשלכות הרחבות, חוצות המדינות, של ההתרחשויות.

מרחבים מקבילים שיש ביניהם זיקות: עימות בין ארבעה מחנות שונים, המתחרים על דומיננטיות והשפעה ומבקשים לעצב את קווי המתאר של הסדר האזורי הכולל; ועימות בתוך המדינות עצמן, בין הציבורים לאליטות השולטות (כולל צבאות, במקרים מסוימים) סביב סוגיות ליבה של כלכלה, חברה וזהות.

שורשי הסדר האזורי הנוכחי, מהופעתם של חלק מהמחנות ועד לבעיות הכלכלה, החברה והזהות, קדמו כמובן למחאות של 2011. יתרה מכך, הטלטלה האזורית של העשור האחרון לא הייתה המקרה הראשון של הפגנות המוניות באזור, וגם לא הפעם הראשונה שבה ריחף איום על הסדר האזורי הישן. עם זאת, מסוף שנות ה-60 ואילך התאפיין האזור בסדר יציב יחסית שכלל מדינות לאום יציבות שבראשן עמדו מנהיגים חזקים וכוחניים שנתמכו על ידי צבאות גדולים ומנגנוני ביטחון אלימים, אשר היו מסוגלים להדוף איומים כדי להבטיח תהליכי העברת שלטון רציפים; בחירות עיתיות (לעיתים נדירות חופשיות); ורעיון בסיסי שלפיו האזרחים הם למעשה נתונים של המשטר. הארכיטקטורה האזורית הישנה הייתה כזו שבה מדינות לאום היו השחקניות הדומיננטיות, רעיונות על-לאומיים כמו פאן-ערביות היו חלשים (בייחוד לאחר ניצחונה של ישראל במלחמת ששת הימים ב-1967), וסדר היום האזורי הוכתב במידה רבה על ידי המדינות הערביות המרכזיות – מצרים, סוריה ועיראק.

מסוף שנות ה-70 של המאה הקודמת ועד העשור הראשון של המאה הנוכחית עמד הסדר הישן הזה בפני אתגרים רבים, אך נותר יציב יחסית. האתגר המשמעותי הראשון היה המהפכה האיראנית בשנת 1979, שבין היתר דחפה את המדינה לתוך הזירה האזורית שעד אז נשלטה על ידי מדינות ערב, וזרעה את הזרעים לפילוג סוני-שיעי שהפך למניע משמעותי בהתפתחויות לאחר מכן (עם זאת, למרות החשיבות הברורה של המתח העדתי בהתפתחויות האזוריות, השסע הסוני-שיעי אינו יכול להוות כלי עיקרי להבנת הסדר האזורי הכללי). האתגרים הבאים כללו את הסכם השלום של ישראל עם מצרים, שהוציא את מצרים ממעגל הלחימה עם ישראל ולמעשה גם הפריד אותה מהגוש הערבי שאותו הובילה עד אז; מלחמת איראן-עיראק בין השנים 1980 ל-1988; עלייתם של הג'האדיסטים במהלך המלחמה הסובייטית-אפגנית ואחריה; פלישתו של סדאם חוסיין לכווית והפעולה הצבאית של ארצות הברית בעקבותיה, בשנים 1990-1991; המלחמות באפגניסטן (2001) ובעיראק (2003), שהובילו לנוכחות קבועה של ארצות הברית במרכזו של האזור; והדחת סדאם על ידי ארצות הברית, שהייתה המקרה הראשון

אוכלוסיות וגורמים נוספים באזור הם מורכבים, מרובי סתירות ונוטים להשתנות בהתאם לנסיבות ולהקשרים קונקרטיים. במקום זאת אנו משתמשים במונחים אלה כדי להתייחס לדפוסי היחסים והאינטראקציות בין מדינות המזרח התיכון וצפון אפריקה, כלומר לשכבת ניתוח

התועלת האנליטית בגישה מערכתית ניכרת באופן ברור כאשר בוחנים את האירועים הדרמטיים של שנת 2011.

הנמצאת מעל המדינות עצמן אך מתחת למערכת הבינלאומית. זוהי, בראייתנו, "המערכת האזורית". כפי שציין רוברט ג'רוויס, "אנו עוסקים במערכת כאשר (א) קבוצה של יחידות או רכיבים קשורים אלה באלה באופן ששינויים בחלק מהרכיבים או בקשרים שלהם ייצרו שינוי בחלקים אחרים של המערכת; וכן (ב) המערכת כולה מציגה תכונות והתנהגויות שונות מאלה של חלקיה" (Jervis, 1997). התועלת האנליטית בגישה מערכתית ניכרת באופן ברור כאשר בוחנים את האירועים הדרמטיים של שנת 2011. ניתן היה אולי לתאר את האירועים הנפרדים של אותה שנה באמצעות התייחסות להתפתחויות בכל מדינה, ואולי מדי פעם לקשר בין התפתחויות אלה לדינמיקה ברמה הבינלאומית, כדוגמת ההפגנות "לכבוש את וול סטריט" (Occupy Wall Street) שהתקיימו בארצות הברית. אולם מכיוון שהמאפיין המובהק של המהומות היה התפשטותן בכל רחבי האזור, ללא גישה מערכתית שמתמקדת ברמת הניתוח שבין המדינה לזירה הבינלאומית נתקשה להסביר מדוע הצתה עצמית של צעיר בעיר קטנה בתוניסיה סחפה את האזור כולו. באופן דומה, בבואנו לנתח את אירועי העשור האחרון ולהעריך את המאפיינים המגדירים את האזור כיום – מעליית דאע"ש (המדינה האסלאמית) דרך עליית הנהגות חדשות, גל המחאה השני בשנת 2019 ועד הסכמי הנורמליזציה האחרונים בין ישראל למספר מדינות ערביות – גישה מערכתית מציעה את המסגרת האנליטית היעילה ביותר להבנת ההתפתחויות.

ניתן לזהות ארבע קבוצות של מחקרים שניתחו את המזרח התיכון תוך שימוש בגישות מערכתיות: מחקרים שיישמו תאוריות כלליות של יחסים בינלאומיים (כגון הנחות ניאוריאליסטיות לגבי האופי האנרכי של המערכת הבינלאומית, או גישות קונסטרוקטיביסטיות המדגישות את תפקיד הרעיונות והאידיאולוגיה) בחקר מקרים במזרח התיכון (Binder, 1958; Rubin, 2014; Walt, 1987); מחקרים שביקשו להסביר אירועים שהתרחשו במזרח התיכון תוך התייחסות להתפתחויות במערכת

בהיסטוריה המודרנית של כוח צבאי חיצוני שהפיל מנהיג ערבי מכהן במזרח התיכון.

ההבדל בין מה שהתרחש בשנת 2011 לאתגרים קודמים אלה היו המחאות ההמוניות וחסרות התקדים שהביאו להדחת המנהיגים וההשלכות הרחבות, חוצות המדינות, של ההתרחשויות. מאז, אירועי העשור האחרון רק חידדו את הפילוג בין המחנות היריבים שמתמודדים על ההגמוניה האזורית והחריפו את העימות בין השליטים לציבורים סביב בעיות היסוד, שלא נפתרו בשנות הטלטלה ואף הועצמו. תהליכים אלו הם שעומדים בבסיסו של המאבק על דמותו של המזרח התיכון, שאנו רואים בו את המאפיין המרכזי של הסדר האזורי בימינו. אנו מודעים לכך שההתייחסות למזרח התיכון כאל "מערכת אזורית" מעוררת אי־נחת בקרב חוקרים מסוימים, שנובעת לפחות בחלקה מהבדלים דיסציפלינריים. היסטוריונים וחוקרים בתחום הלימודים האזוריים משתכנעים פחות מגישות מערכתיות לעומת עמיתיהם במדעי החברה, שעבורם גישות כאלו הן עניין נפוץ מזה עשרות שנים גם בתחום היחסים הבינלאומיים. יש הטוענים נגד עצם הרעיון שקיים בכלל "אזור" מזרח־תיכוני מגובש, לאור השוני הרב בין המדינות והחברות על פני שטח כה עצום. מבחינתם של ספקנים אלה הגיוני יותר לדבר על תת־אזורים כמו מזרח הים התיכון, המגרב או המפרץ, במקום לחבר את שלושתם ליחידה רחבה אחת. אומנם ברור שנוצרו גושים תת־אזוריים, אולם טענתנו היא שההיסטוריה והמורשת המשותפות בשילוב עם הקשרים הלשוניים, התרבותיים והדתיים בין האוכלוסיות של מדינות אלה הופכות את המזרח התיכון רבתי לאזור אורגני, ולא רק לאוסף של מדינות השוכנות בסמיכות גיאוגרפית זו לזו (ארליך, 2003).

עבור אחרים, אי־הנוחות מהרעיון של סדר אזורי או ארכיטקטורה אזורית נובעת מההנחה שסדר כזה מרמז כי תמיד חייב להיות חיבור בין ההתפתחויות באזור, או שהן מתרחשות על פי היגיון פנימי יחיד ומוגדר. אם כבר, הם טוענים, אירועי העשור האחרון רק מחזקים את התפיסה שהתכונה הדומיננטית של המזרח התיכון כיום אינה סוג כלשהו של סדר אלא של אי־סדר, פיצול וכאוס (Lynch, 2016). אולם הדרך שבה אנו ממשיגים את ה"סדר" או ה"ארכיטקטורה" של האזור לא נועדה להציע מבנה הטבוע במזרח התיכון, במובן של סדר ממוסד ומאורגן הפועל על פי היגיון יחיד. אנחנו גם לא מזהים תודעה אחידה של האוכלוסיות במדינות השונות, ולא טוענים שקיים מערך קבוע של כללים המסדירים את התנהגות המדינות באזור. נהפוך הוא, במקרים רבים האינטראקציות, הקשרים, מערכות היחסים בין מדינות, ישויות לא־מדינתיות, מנהיגים,

עשור של תסיסה

ההתגייסות ההמונית של הציבור הערבי בשנת 2011, שהביאה לירידתם מהבמה של שליטים – תחילה בתוניסיה ואחר כך במצרים, בלוב ובתימן – סימנה התנתקות ברורה מהנורמה ההיסטורית של אזור שעד אז נראה חסין יחסית לסוג כזה של תסיסה חברתית. הכרונולוגיה הבסיסית של האירועים מוכרת ולפי מרבית ההערכות, הגורם שעורר את גל המחאות ששטף את האזור היה ההצתה העצמית של ירקן תוניסאי בשם מוחמד בועזיזי וההפגנות שפרצו במדינה הצפון-אפריקנית הקטנה בעקבות המעשה, בדצמבר 2010. המצוקה הכלכלית של בועזיזי וההתעללות שספג מידי שוטרים מושחתים הביאו להתפרצות גל הפגנות שהצליחו להדיח את הנשיא האוטוקרטי הוותיק של תוניסיה, זין אל-עאבדין בן עלי. בהמשך 2011 נערכו הפגנות המוניות בהשראה דומה בכל רחבי האזור, שקראו לליברליזציה פוליטית, ליצירת מקומות עבודה ולקץ השחיתות. עד תחילת 2012 הודחו ארבעה שליטים ערבים ששלטו במשך תקופות ארוכות.

במקומם החלו תנועות ומפלגות פוליטיות המקושרות לתנועת האחים המוסלמים לנצל את נוכחותן העממית הוותיקה ואת עליונותן הארגונית כדי לתפוס את השלטון בבירות מרכזיות ברחבי האזור. הניצחון של אסלאמיסטים בבחירות במדינות כמו מצרים, תוניסיה ומרוקו אותה לכאורה על תחילתו של סדר חדש והצטרף לניצחונות קודמים בטורקיה וגם בבחירות לרשות הפלסטינית (חמאס). אולם למעט בטורקיה, חוסר היכולת של מפלגות אלה לבנות קואליציות רחבות ולספק פתרונות משכנעים לתחלואי האזור עורר בסופו של דבר תגובת נגד לאסלאם הפוליטי, שמבחינות רבות נמשכת עד היום. ההפיכה במצרים, שהפילה את מוחמד מורסי בשנת 2013 והביאה את גנרל הצבא עבד אל-פתאח א-סיסי לארמון הנשיאות, בישרה על שקיעת התנועה הפוליטית של האחים המוסלמים בשנים שלאחר מכן. בעוד האחים המוסלמים נאבקים על שימור הרלוונטיות שלהם, הופיעה בשנת 2014 גרסה רדיקלית יותר של האסלאם הסוני בדמות הארגון שכינה עצמו "המדינה האסלאמית בעיראק ובסוריה" (דאע"ש), שהתפצל מאל-קאעדה וביקש לממש בפועל את רעיון הח'ליפות האסלאמית. עד אמצע 2015 השתלט הארגון על שטח ניכר המשתרע מגבולה הצפון-מערבי של סוריה עם טורקיה ומזרחה עד מוסול ופלוג'ה בעיראק. השנים 2015 ו-2016 התאפיינו במעורבות בינלאומית הולכת וגוברת באזור, בין השאר בגלל הצלחתו של דאע"ש. מעורבות זו באה לידי ביטוי בצורה הבולטת ביותר בהתערבות של רוסיה במלחמה בסוריה ובקואליציה

הבינלאומית (Barnett, 1998; Said Aly et al., 2013); מחקרים שעסקו בהקמתם ובהתפתחותם של מוסדות וארגונים אזוריים בעולם שלאחר המלחמה הקרה, כולל במזרח התיכון (Hurrell, 1995; Fawcett & Hurrell, 1995); ומחקרים שתיארו באופן מפורש את המזרח התיכון כמערכת אזורית, תוך דיון במאפיינים שלה (Gause, 1999; Hinnebusch, 2013; Krasna, 2019). המאמר שלנו שייך, במידה רבה, לקבוצת המחקרים הרביעית וממשיך בדרכם של חוקרים כמו גרגורי גאוז השלישי וריימונד הינבוש, שעסקו בתיאור המערכת האזורית במזרח התיכון תוך התייחסות לאופייה האנרכי, לחלוקת הכוח הרב-קוטבי שלה בין המדינות, למערכת היחסים המתפתחת בין המדינה לחברה ולמתחים בין ריבונות המדינה לזהויות על-לאומיות שזה מכבר מאפיינות את האזור (Gause, 1999; Hinnebusch, 2013). ההמשגה שלנו באשר למאבק המגדיר את המערכת האזורית של היום משלבת רכיבים מעבודותיהם של חוקרים אלה. למשל, מודל המחנות המתחרים המתמודדים על ההגמוניה האזורית מניח שקיים מבנה אנרכי מטבעו וסביבה עם רב-קוטביות מתגברת; ואילו העימות המתמשך בין האליטות השולטות (אזרחיות או צבאיות) לבין הציבורים שלהן נובע מבעיות כלכליות ארוכות שנים, מעימותים על רקע זהות ובאופן כללי מיחסי מדינה-חברה מתפתחים.

ובכל זאת, התזה שלנו שונה מניתוחים קודמים בכמה היבטים משמעותיים. מאז המחקר הקלאסי של מלקולם קר (Kerr) שטען כי מתנהלת "מלחמה קרה ערבית", התגבשה אומנם ספרות נכבדה על מאבקי הכוח והיריבויות שהתפתחו לאורך השנים בין גושים אזוריים למדינות ספציפיות במזרח התיכון. אולם הטענה המרכזית שלנו – על אודות מרכזיותו של המאבק על דמותו של המזרח התיכון כמאפיין מגדיר של המערכת האזורית ועל שני המרחבים שבהם מתנהל מאבק זה – היא למיטב ידיעתנו טענה חדשה. מכיוון שאנו טוענים כי מאבק זה נמצא בלב הדינמיקה של הסדר האזורי, הגבולות הגיאוגרפיים של המזרח התיכון שאנחנו משרטטים רחבים יותר מחלק מהתיאורים המקובלים לגבי האזור. עניין זה נובע מכך שהמדינות המעורבות במאבק זה משתרעות למעשה על המרחב העצום שבין מרוקו לאיראן ובין טורקיה לתימן. אנו מקווים כי תיאור זה של המערכת האזורית יוכל לתרום לדיונים האקדמיים והמדיניים המתייחסים למזרח התיכון בן זמננו. בפרקים הבאים נסקור בקצרה את ההתפתחויות המרכזיות בעשור האחרון, נבחן את שני התחומים העיקריים של המאבק המתמשך על עיצוב האזור ונסיים במחשבות על גישות חלופיות להבנת המערכת האזורית כיום.

יש יריבות ומחלוקות בתוך הגוש סביב נושאים שונים ואף קריטיים. ובכל זאת, מה שמבדיל את הגושים זה מזה הוא עמדות מובחנות במספר סוגיות ליבה, וביניהן היחסים עם מדינות המערב (ובמקרים מסוימים עם ישראל), שאיפוזיה של איראן באזור, אחדות מדינת הלאום הריבונית כישות היסוד של המערכת, הרעיון של אסלאם פוליטי וסוגיות עדתיות. למעט חריג אחד, מחנות אלה היו קיימים עוד לפני המחאות של 2011 אך בעשור האחרון הם התגבשו עוד יותר וההתפתחויות אף חשפו והעמיקו את המחלוקות ביניהם.

המאפיין הראשון של המאבק על דמותו של המזרח התיכון הוא יריבות עמוקה בין מחנות מתחרים הנלחמים על כוח והשפעה באזור.

שלוש הבהרות נדרשות לגבי המחנות. ראשית, הרעיון של "מחנה" משקף הן מציאות אונטולוגית והן טיעון אפיסטמולוגי. הקשרים בין מה שאנו מזהים כ"מחנות" והדינמיקה בתוכם אכן קיימים במציאות האזורית. לעניין זה ישנן דוגמאות רבות: נפילת האחים המוסלמים במצרים ועליית הנשיא א-סיסי בשנת 2013 הביאו את איחוד האמירויות, ערב הסעודית וכווית להזרים מיליארדי דולרים לבנק המרכזי של קהיר. בשנת 2017 הובילו ריאד ואבו דאבי את מועצת שיתוף הפעולה של מדינות המפרץ להטיל חרם על קטר, בין היתר בשל תמיכתה באחים המוסלמים. קאסם סולימאני היה – לפני חיסולו בראשית ינואר 2020 – מפקד כוח קודס של משמרות המהפכה האיראניים, הארגון האחראי לתרגום המדיניות האזורית של איראן לפעולות בשטח. בתוקף תפקידו הוא ביקר בקביעות בביירות, בדמשק ובבגדאד, שם סינכרן ותיאם את פעילות חברות הציר ושלוחיהן לרבות חזבאללה, בשאר אל-אסד, מיליציות שיעיות בעיראק והחות'ים. בסוף 2019 נפגשו בדוחא שר החוץ הטורקי וראש ממשלת ההסכמה הלאומית של לוב, וכעבור חצי שנה ביקרו בטרפולי שרי ההגנה של טורקיה וקטר. דוגמאות אלה מעידות על הבסיס האונטולוגי של הקבוצות שזיהינו.

במקרים מסוימים, השחקנים בתוך המחנות אכן מתייחסים לעצמם כאל חלק ממחנה. כך, למשל, מנהיג חזבאללה נסראללה מדבר לעיתים על "ציר ההתנגדות", ואליטות באיחוד האמירויות מתייחסות למדיניות הפרגמטיות הסוניות ולישראל כאל "גוש הקדמה והפיתוח". עם זאת, בדרך כלל השחקנים בתוך המחנות אינם מתייחסים לעצמם במפורש כאל חלק ממחנה. מבחינה זו ה"מחנות" משקפים דרך להתבונן

צבאית בראשות ארצות הברית, שנועדה להדוף ולבלום את התפשטות הארגון. שני המאמצים היו מוצלחים, ולמרות שבשאר אל-אסד לא הצליח להחזיר לידיו את השליטה בכל שטחי סוריה, הוא בכל זאת שמר על כסאו בזכות הסיוע של רוסיה, איראן וחזבאללה, ועד סוף 2018 ההישגים הטריטוריאליים של דאע"ש נמחקו במידה רבה. לאחר שאיום דאע"ש הוסר כמעט לחלוטין, התאפשר לאוכלוסיות להתמקד שוב בבעיות המקומיות שאיתן התמודדו קרוב יותר לבית, והתוצאה הייתה סבב מחאות חדש ברחבי האזור שמקורו הפעם בסודאן ובאלג'יריה, ואשר נמשך עד עיראק, לבנון, מצרים (אם כי בקנה מידה קטן יותר) ואפילו איראן. מחאות "הגל השני" של 2019 הצליחו להדיח מכיסאם את האוטוקרטים הוותיקים באלג'יר ובחרטום, ובסופו של דבר הפילו את ראשי הממשלה בבגדאד וביירות (הפגנות נערכו גם בטהראן). משבר הקורונה שליווה את שנת 2020 הקפיא רבות מהפגנות האזור והעניק הפוגה למשטרים הנאבקים להכיל את ההתנגדות העממית. אך הבעיות המרכזיות בכלכלה, בחברה ובממשל, שהניעו את התוניסאים לצאת לרחובות לאחר מותו של בועזיזי לפני עשור, נותרו כפי שהן ואף החמירו, מה שמרמז כי הרגיעה שהמגפה יצרה באזור היא זמנית בלבד.

ההתפתחות המשמעותית האחרונה של העשור הייתה סדרת הסכמי הנורמליזציה שהושגו (לפי הסדר) בין ישראל לאיחוד האמירויות, בחריין, סודאן ומרוקו במהלך 2020. מעבר לגורמים המניעים שפעלו באותה עת ודחפו הסכמים אלה – כלומר החשש מסיפוח ישראלי של שטחים בגדה המערבית ורצון של מדינות ערב אלה לחלץ כמה שיותר מממשל טראמפ היוצא – הקשרים המתהדקים בין מדינות ערב לישראל משקפים גם רכיבים מרכזיים במאבק הנרחב שמלהיט את המערכת האזורית בעשור האחרון.

הקרב בין המחנות

המאפיין הראשון של המאבק על דמותו של המזרח התיכון הוא יריבות עמוקה בין מחנות מתחרים הנלחמים על כוח והשפעה באזור. מניעה של תחרות זאת הם מגוונים: הם כוללים בעיקר אידיאולוגיות מתנגשות ותפיסות עולם סותרות המבקשות להגדיר את קווי המתאר של הסדר האזורי, אך גם סוגיות בעלות אופי קונקרטי יותר של ריאליזם פוליטי. מחנות אלה, שאפשר לכנותם גם "צירים" או "גושים", מורכבים משחקנים מדינתיים ולא-מדינתיים שיש להם השקפה בסיסית דומה על סוג הסדר האזורי הרצוי להם. עם זאת, עמדה משותפת זו לא תמיד מתורגמת למדיניות מאוחדת ומתואמת בקרב חברי מחנה מסוים. יתרה מכך, לפעמים

והיה באופן מסורתי תוקפני יחסית בהפעלת אמצעים צבאיים להשגת מטרותיו.

הציר שבהובלת איראן נע בעשור האחרון לסירוגין בין תחושת תסכול להצלחה. בתחילה הבינה טהראן בצורה שגויה את אירועי 2011, וסברה שיציאת המוני האזרחים לרחובות ברחבי האזור תשרת את האינטרסים שלה בכך שתערער משטרים ערביים שמרניים ותיצור פתח לעלייתן של תנועות עממיות אסלאמיסטיות (גם אם סוניות). אולם כאשר ההפגנות החלו להשפיע על משטר אסד בסוריה איראן חשה מותקפת, שכן נפילתו של אסד איימה להפיל את המחנה כולו. איראן התגייסה עם חזבאללה וגורמים ממליציות שיעיות נוספות, לצד רוסיה, למאמץ להציל את שלטונו של בשאר, ועם הצלחתו של מאמץ זה ביקשה להעמיק את אחיזתה בסוריה. עניין זה הוביל את ישראל לנהל מערכה צבאית נחושה ולמנוע מאיראן התבססות קבועה בסוריה. ואכן, עלייתה של ישראל ככוח אזורי מרכזי בעשורים האחרונים הציבה אתגר רציני לציר שבהובלת איראן. לאחרונה נאלץ המחנה להתמודד עם הריגתו של סולימאני – שהוביל את מדיניותה האזורית; עם משבר הקורונה והיקפי התמותה הגדולים באיראן; עם מדיניות "מקסימום לחץ" של ממשל טראמפ שהובילה לקשיים כלכליים חמורים; ועם ההתנקשות במדען הגרעין הראשי שלה מוחסן פח'ריזאדה בסוף שנת 2020. ובכל זאת, טביעת הרגל האזורית של איראן לא נפגעה במידה משמעותית ואף קיבלה חיזוק מתבוסת דאע"ש ומהאפשרות שנפתחה בפני טהראן להרחיב את השפעתה בעומק עיראק. אסד מצליח להחזיק בסוריה (גם אם מפוצלת) וחזבאללה, למרות התמודדותו עם אתגרים קשים, עודנו הכוח הפוליטי המוביל כיום בלבנון. בין ארבעת המחנות המתוארים כאן, הציר שבהובלת איראן הוא המגובש ביותר, אף שנראה כי איראן מתקשה למצוא מחליף ראוי לסולימאני, שיוכל לסנכרן את פעילות שלוחיה באזור. המחנה השני הוא מחנה של גורמים האוהדים את הרעיונות של האסלאם הפוליטי הסוני. תנועת האחים המוסלמים והאידיאולוגיה שלה קיימים מאז שנות ה-20 של המאה הקודמת, ובמקומות מסוימים – כמו טורקיה בשנת 2002 או עזה בשנת 2006 – התנועות שיצאו מתוכה הגיעו לעמדות כוח פוליטיות עוד לפני פרוץ הטלטלה האזורית. אולם בשנת 2011 נקרתה לאוהדי האחים המוסלמים הזדמנות להפוך מאוסף של ארגוני אופוזיציה, הפועלים מחוץ לחוק או בשולי המערכות הפוליטיות, לשחקנים רבי כוח המשתתפים בשלטון במדינה. ניצחונו של מורשי שעמד בראש מפלגת החופש והצדק בבחירות שנערכו במצרים בשנת 2012 ביטא עניין זה, אך הוא התגלה כקצר מועד עם הפיכת הנגד

על המציאות, כלומר – כלי אפיסטמולוגי שגם מקבלי החלטות וגם חוקרים יכולים להשתמש בו כמסגרת אנליטית המסייעת בהבנת ההתפתחויות באזור.

שנית, סיווג המחנות לא נועד לרמוז שהחזונות המתחרים על הסדר האזורי הם הגורם היחידי ואפילו לא הגורם העיקרי המניע את מעשיהם. כמו מנהיגים בחלקים אחרים של העולם, גם מנהיגי המזרח התיכון מונעים מאינטרסים מגוונים, ושיקולים של ריאליזם פוליטי מתלווים תמיד להעדפות אידיאולוגיות בעת גיבוש המדיניות. החזונות המתחרים על הסדר במזרח התיכון שמשקפים במחנות השונים מסייעים להסביר את ההיגיון השולט בנחישות השחקנים לגבי דמותם של אינטרסים אלה, ומה ישרת אותם בצורה הטובה ביותר. כך למשל, נשיא טורקיה רג'פ טאיפ ארדואן מתערב במלחמת האזרחים בלוב בעיקר כדי להבטיח רווחים כלכליים ולהרחיב את ההשפעה הטורקית בים התיכון, אך בחירתו לתמוך בצד זה או אחר כדי להשיג רווחים אלה משקפת גם את העדפתו לאסלאמיסטים בעלי זיקה לאחים המוסלמים. אפשר להיעזר במודל המחנות כדי להסביר התפתחויות כאלה.

שלישית, המחנות המתחרים אינם רק נבדלים זה מזה בגישה, הם גם שונים באופי שלהם, בהרכבם ובצורת פעולתם. מחנה אחד הוא קונסורציום המורכב ממעצמה אזורית, מארגונים לא-מדינתיים אחדים וממדינה, ומאורגן באופן מלוכד יחסית (כולל הנהגה משותפת). מחנה שני משלב אידיאולוגיה וכמה מדינות ומפלגות הפזורות בנוף האזורי. מחנה שלישי אינו מורכב ממדינות אלא מקבוצת ארגונים בעלי אידיאולוגיה משותפת, אך הם עוינים זה את זה ולעיתים בעלי חזונות שונים. ומחנה רביעי הוא קבוצת מדינות בעלות אוריינטציה פרו-מערבית באופן כללי, אך מאוחדות בעיקר בזכות המדינות והאידיאולוגיות שכל חברות הקבוצה מתנגדות להן. האופי השונה של כל מחנה עוזר להסביר את הגישות השונות של כל אחד מהם כלפי עיצוב הסדר האזורי.

המחנה הראשון, שאנו מכנים "הציר שבהובלת איראן" – שלעיתים מכונה על ידי מרכיביו עצמם "ציר ההתנגדות", ועל ידי אחרים "הציר השיעי הרדיקלי" – כולל את איראן, שלוחיה ובעלי בריתה באזור, שהם שיעים ברובם. ביניהם ניתן לציין מיליציות שונות בעיראק, סוריה בשליטת בשאר אל-אסד וחזבאללה בלבנון. גם החות'ים בתימן יכולים להימנות עם מחנה זה וכך גם הג'האד האסלאמי הפלסטיני בעזה, למרות זהותו הסונית. מחנה זה, ששורשיו עוד בימי המהפכה האיראנית של 1979, הוא בעל אוריינטציה אנטי-מערבית, רויזיוניסטי בכך שאינו מחויב לקדושת גבולות המדינות ברחבי האזור,

ראשונית פלסטינית שיוצגה על ידי עבדאללה עזאם לפני שנהרג, בשנת 1989, ולאחר מכן הפכה לשולית. לאחר חיסולו של בן לאדן בידי הכוחות המיוחדים האמריקאיים בשנת 2011, הובילו מינויו של אל-זוואהירי למנהיג הארגון ווהואאקום השלטוני שיצרו אירועי הטלטה האזורית (במיוחד במקומות כמו חצי האי סיני וסוריה) להגעתם של פעילי ג'האד רבים לאזור, ובסופו של דבר להקמתו של דאע"ש ולהתפצלותו מאל-קאעדה. היריבויות בין הארגונים וחילוקי דעות בשאלה אם לתת עדיפות להקמת מדינה (חליפות) אסלאמית הובילו ליריבות עמוקה בין הארגונים, למרות המחויבות האידיאולוגית המשותפת שלהם לסדר אזורי של התנגדות למערב, רוויזיוניזם וקנאות דתית עמוקה. לאחרונה ספג המחנה כמה מכות קשות, ובראשן התבוסה הטריטוריאלית של דאע"ש ומותו של אבו בכר אל-בגדאדי בשנת 2019. ובכל זאת, כיסים של המחנה ממשיכים לפעול ברחבי האזור ורעיונות סליפיים-ג'האדיסטיים זוכים לתפוצה נרחבת.

המחנה האחרון הוא אולי הפחות מגובש מבין הארבעה ומורכב מהמדינות הערביות הסוניות שהתאחדו – ברטוריקה ובכוונה, גם אם לא תמיד בפועל – סביב היעדים של הדיפת ההשפעה האיראנית במזרח התיכון, צמצום התנופה של תנועת האחים המוסלמים ולחימה בתנועות ג'האדיסטיות קיצוניות שהיו בעלייה אחרי 2011. מדינות אלה מכונות בדרך כלל "מתונות" או "פרגמטיות" בשל הקשרים החיוביים לרוב שהן מקיימות עם המערב, אמונתן בעליונות מדינת הלאום הריבונית על פני כל ישות או זהות רב-לאומית ופתיחותן היחסית כלפי נוכחותה של ישראל באזור. לפיכך מכונה המחנה הזה בדרך כלל "המחנה הסוני-פרגמטי". מבין כל המחנות, הסדר שקדם לטלטלת 2011 היטיב עם מחנה זה, ולכן המחאות ובייחוד עליית הציבור כשחקן פוליטי בולט היו טראומתיים עבורו. אולי בשל כך, מנהיגיו של המחנה הזה – הכולל היום את מצרים, ירדן, ערב הסעודית, איחוד האמירויות, בחריין, עומאן ומרוקו – נוטים פחות לנסח את האינטרסים הפוזיטיביים שלהם ומגדירים בעיקר את הנושאים שלהם הם מתנגדים: למשל קיצוניות, חוסר יציבות, התפשטות איראנית, ג'האדיזם ואסלאם פוליטי.

נוסף על כך, עומס האתגרים והפרגמטיזם הבסיסי של מחנה זה מובילים לכך שהמדינות הנכללות בו נוטות לכרות בריתות אד הוק המבוססות על תפיסות איום מיידיות ויכולות זמינות, ולא על יעדים אסטרטגיים ארוכי טווח או על אוריינטציות גיאופוליטיות משותפות. זאת ועוד, למרות רצונן המשותף לבלום את האיום הכפול של התפשטות איראנית ושל אסלאמיזם בסגנון האחים המוסלמים, הן נבדלות בסדר העדיפות ביחס

בשנת 2013. מעצרו של מורסי והמאבק העיקש של השלטון החדש במצרים כנגד התנועה השפיעו לרעה גם על תנועות אחים מוסלמים אחרות ברחבי האזור. עם זאת, הרעיון שלפיו "האסלאם הוא הפתרון" נוכח עדיין ברחבי המזרח התיכון.

מחנה זה מובל כיום על ידי טורקיה ומורכב מהמדינות, התנועות והמפלגות הסוניות שחולקות אהדה משותפת לרעיונות של האחים המוסלמים. אלה כוללים את המשטר בקטר, חמאס בעזה וקומץ מפלגות אסלאמיסטיות ברחבי האזור כמו מפלגת א-נהדה בתוניסיה, חזית הפעולה האסלאמית בירדן ותנועת החוקה האסלאמית בכווית. למרות האידיאולוגיה המשותפת, קידום האסלאם הפוליטי אינו הרציונל הדומיננטי היחידי המניע את התנהגותם של שחקנים אלה, ובחלק מהמקרים אפילו לא המרכזי. ואולם התמיכה באחים המוסלמים היא חלק מהאסטרטגיה המעניקה להם לגיטימיות בעיני עצמם ומסייעת בהסברת הבריתות האזוריות שלהם.

ההידרדרות בשיחות על הצטרפותה של טורקיה לאיחוד האירופי העניקה לארדואן תמריץ נוסף להעביר את התמקדותו מזרחה, וכחלק מתוכניתו להרחיב את ההשפעה הטורקית על פני המזרח התיכון הוא החל להבליט יותר ויותר את זהותו האסלאמית. הרעיונות והתומכים של האחים המוסלמים ממשיכים להתקל בחשדנות מצד המחנה שבהובלת איראן והם נתפסים כאיום מרכזי בעיני המחנה הפרגמטי-סוני. העוינות של המחנה הפרגמטי-סוני כלפי האסלאם הפוליטי השתקפה גם בהחלטה שקיבלה לאחרונה ממשלת סודאן שקמה לאחר עידן באשיר, לשלול את אזרחותו של מנהיג חמאס חאלד משעל ושל ראש מפלגת א-נהדה בתוניסיה, ראשיד ע'אנושי.

המחנה השלישי מורכב משרידי אל-קאעדה, דאע"ש ותנועות ג'האדיסטיות המזוהות איתם ברחבי האזור. למרות האידיאולוגיה המשותפת, מרכיבים אלו של המחנה עוינים זה לזה ונבדלים הן בחזון והן בטקטיקות הפעולה. בניגוד לשלושת המחנות האחרים שהמאמר מגדיר, המחנה הג'האדיסטי לא היה קיים לפני שנת 2011 וגם כיום הגדרתו ככזה היא פועל יוצא של ניתוח והתבוננות במרכיביו, ולא שיקוף של פעולה משותפת או מתואמת. עם הקמתו, אל-קאעדה, הארגון הג'האדיסטי המוביל, שיקף שלושה נרטיבים מתחרים: נרטיב עיקרי, גלובלי, בהובלת אוסאמה בן לאדן, שהתמקד בערעור המשטרים המערביים (למשל, 11 בספטמבר 2001) שהיה הדומיננטי ביותר; נרטיב אזורי שהשתקף במשנתו של אימן אל-זוואהירי ונתן עדיפות להבסת "האויב הקרוב" בקרב משטרי המזרח התיכון הכופרים; וגרסה

מחוץ לבסיס העיקרי שלו בעיראק ובסוריה. בתימן, הציר האיראני מעניק תמיכה לחות'ים במאבקם נגד ארגונים שחברו עם המחנה הסוני הפרגמטי, בעוד ג'האדיסטים המזוהים עם אל-קאעדה מעורבים אף הם במתרחש במדינה. בעיראק, שבה המחנה האיראני מינף את תפקידו בהבסת הג'האדיסטים של דאע"ש כדי להרחיב את השפעתו הפוליטית, ערב הסעודית ומדינות נוספות במחנה הפרגמטי שבו ופתחו לאחרונה נציגות דיפלומטית בבגדאד, ככל הנראה גם כדי לערער את שאיפותיה של איראן באשר למדינה.

היריבות בין המחנות באה לידי ביטוי גם בהופעת גושים של בריתות ברחבי האזור. אחת הדוגמאות הבולטות בשנים האחרונות הייתה במזרח הים התיכון, שם מה שהתחיל כמאבק על גישה לגז טבעי וסכסוך מקומי סביב גבולות ימיים הפך לעוינות גוברת ולעימות ממש בין טורקיה (וברקע קטר) מצד אחד, לבין ברית שכוללת את יוון, קפריסין, מצרים, ישראל, ירדן ואיחוד האמירויות מצד שני. מעורבותה הפעילה של איחוד האמירויות, הרחוקה גיאוגרפית ממוקד העניין, ממחישה את הצביון המחנאי שיש לעימות במרחב זה.

נקודה אחרונה נוגעת למקומם של ישראל והפלסטינים בתוך המחנות. בעשור האחרון ביססה ישראל את מעמדה כבעלת ברית של המחנה הפרגמטי-סוני, כפי שניתן לראות מהמערכה הצבאית שהיא מנהלת כדי לסכל את ההתבססות של איראן בסוריה, מהסיוע הצבאי השקט שלה למצרים בסיני ומשיתוף הפעולה הביטחוני עם מדינות המפרץ השונות, החולקות עימה את התפיסה לגבי האיום האיראני. הסכמי הנורמליזציה (השלום) האחרונים בין ישראל לאיחוד האמירויות, בחריין, סודאן ומרוקו מוכיחים את המגמה. אומנם מוקדם מדי להעריך את הצלחת ההסכמים, אולם סביר להניח שגם אם הנורמליזציה תחזק את המחנה הסוני-ישראלי הפרגמטי, ייתכן שהיא תעמיק קווי שבר אזוריים בין הפרגמטים לאסלאמיסטים מצד אחד, לבין המחנות הפרגמטיים לאיראן מנגד.

הפלסטינים מפוצלים גם בכל הנוגע למערך האזורי. מאז 2011 חמאס, שהיו שנים שבהן היה קרוב יותר לאיראן ולציר שבהובלתה, פיתח עמדה אזורית ברורה יותר כחלק מהמחנה האסלאמיסטי הסוני. כך, נהנה הארגון ממידה רבה יותר של חסות אזורית מקטר וטורקיה, גם אם הוא ממשיך מדי פעם לפלרטט עם איראן ומסתייע בה בהקשר בצבאי. בניגוד לחמאס, הרשות הפלסטינית בגדה המערבית לא יכולה באמת לטעון לשייכות למחנה כלשהו בימים אלה, והדבר משקף כישלון שלה בעיצוב אסטרטגיה אזורית שיכולה הייתה למקם אותה בעמדה משופרת מול ישראל. אולם הרשות

לאתגרים אלה. כך למשל, בעוד מרוקו שלחה בתחילה חיילים לתמוך במערכה שניהלו ערב הסעודית ואיחוד האמירויות בתימן, הממלכה שנמצאת בקצה המערבי של העולם הערבי נקטה גם עמדה ניטרלית בקרע שבין קטר ליריבותיה במפרץ, כדי להימנע מפעילות נגד פטרוניה בדוחא. בניגוד לערב הסעודית, מצרים הציבה את המאבק באחים המוסלמים בעדיפות לפני בלימת איראן, ולכן החליטה ב-2019 לצאת ממיזם 'נאט"ו הערבית' האנטי-איראני. נסיך הכתר של אבו דאבי מוחמד בן זאיד פחות נלהב להרגיז את טהראן בהשוואה לעמיתו הצעיר בריאד, מוחמד בן סלמאן, מה שעוזר להסביר את החלטת איחוד האמירויות לסגת מהברית הצבאית עם ערב הסעודית נגד תימן (חרף העובדה שגם אבו דאבי וגם ריאד רואות בחות'ים בתימן סוס טרויאני של האיראנים), ואפשר לציין גם את הרטוריקה של האמירויות שנשמעה לאחרונה, המצביעה על טורקיה כאיום בעוצמה שווה לאיום מצד איראן, אם לא רבה יותר. התוצאה של התפתחויות כאלה היא שהמחנה הפרגמטי הסוני מתקשה להתמודד עם איראן ולכבות את הגחלת של האסלאם הפוליטי.

מה שהחל בסוריה כסדרה של מחאות מבית בשנת 2011 התפתח למלחמת אזרחים, שבה כמעט כל שחקן אזורי ובינלאומי מרכזי היה מעורב בשלב זה או אחר.

המאבק שתיארנו כאן בין המחנות בא לידי ביטוי בהתפתחויות רבות בשטחי המדינות ברחבי האזור. הדוגמה הבולטת ביותר היא כנראה סוריה. מה שהחל שם כסדרה של מחאות מבית בשנת 2011 התפתח למלחמת אזרחים, שבה כמעט כל שחקן אזורי ובינלאומי מרכזי היה מעורב בשלב זה או אחר. במובן זה, הזירה הסורית היא ראייה מרכזית לעצם קיומו של מאבק נרחב יותר על הסדר האזורי. ראשית, בהתגייסות של הציר בהובלת איראן (לצד רוסיה) להצלתו של בשאר; שנית, במעורבות של המחנה הפרגמטי-סוני בסיוע למורדים בראשית האירועים; ושלישית, במעורבותה של טורקיה שאף יצרה "רצועת ביטחון" בגבול בין המדינות. אבל ניתן לראות את העימות בין המחנות האזוריים גם במדינות נוספות. למשל בלוב, חברות המחנה הפרגמטי (בעיקר מצרים ואיחוד האמירויות) נלחמות עם נציגי מחנה האחים המוסלמים (טורקיה, וקטר ברקע), כאשר שני הצדדים מבקשים לעצב את הסדר הלובי המתגבש באופן שיקדם את האינטרסים שלהם. בלוב גם הגיח המחנה הג'האדיסטי לזמן קצר במהלך 2015-2016, כאשר דאע"ש שלט שם על המחוז הגדול ביותר שלו

למיליציות השיעיות הפרו־איראניות בעיראק; רדיפת מיעוטים כמו בטבח היזידים בשנת 2014; והתנגשויות שבטיות שבלטו במלחמת האזרחים בלוב. לפיכך, למרות שהבעיות הכלכליות והפערם סביב זהות ניכרו כבר זמן רב לפני 2011, ההתקוממויות שיבשו באופן מהותי את הסדר הפנימי במדינות אלה, בכך שהכניסו למשוואה את הציבורים המגויסים כשחקנים פוליטיים מרכזיים.

המרחב השני של המאבק על דמותו של המזרח התיכון הוא בתוך המדינות. משטרים ובפרט מנהיגים פוליטיים, הנעזרים באליטות ובמנגנוני הביטחון שממשיכים להיות הבסיס להישרדותם, מתעמתים עם ציבורים מתוסכלים ומאוכזבים ונאבקים להכיל אי־ציבות מבית, שמקורה בבעיות מקומיות של כלכלה וחברה.

אף שהמחאות ברחובות ובכיכרות פחתו לאחר שנת 2011, גל המחאה השני במהלך 2019 מלמד שהציבור במדינות האזור לא נרתע ברובו מיציאה לרחובות על רקע הבעיות המתמשכות, שנותרו בעינן או אף החמירו. אפילו בתוניסיה — סיפור ההצלחה היחיד (והיחסי) של האזור בעשור האחרון — הורגשה בשנים האחרונות תסיסה הולכת וגוברת, ודומה שהממשלות שקמו בה אינן מסוגלות להתמודד עם הבעיות המבניות העמוקות שהניעו את המחאה המקורית של שנת 2011. גם במדינות שבהן המשטרים שקמו לאחר 2011 הצליחו לדכא מחאות נוספות, הממשלות והמנהיגים יודעים שהם עומדים בפני איום ממשי ומתמשך של ציבור משולהב שעלול לתבוע את סילוקם. במובן זה, פרוץ מגפת הקורונה בתחילת 2020 יצר פרדוקס. מצד אחד, הפחד מהידבקות אילץ את המפגינים להישאר בבית ובכך העניק למשטרים הקלה מסוימת, סיכוי לגבש את כוחם והזדמנות להיערך לקראת (ואולי אפילו למנוע) הפרות סדר עתידיות. מנגד, בהנחה שהפגיעה הכלכלית שיצר הנגיף החמירה את בעיות הליבה של האזור, אשר עוררו את ההתנגדות למשטרים וערערו את הציבות מלכתחילה, סביר להניח שהמגפה רק הגבירה את הסיכויים לתסיסה עתידית.

אלג'יריה ממחישה היטב את הפרדוקס. פעילות מחאה במדינה, שנמשכה שנה, הצליחה להפיל את הנשיא עבד אל־עזיז בוטפליקה באפריל 2019, אך עם פרוץ מגפת הקורונה נאלצו המוחים להפסיק את ההפגנות וכך אפשרו ליורשו, עבד אל־מג'יד תבון, לגבש את כוחו. זאת למרות שרוב הציבור רואה בו במידה רבה שליט לא־לגיטימי. אך גם אם המגפה אפשרה למשטרו של תבון לרדוף את מובילי המחאה ואת כל מי שנתפס

הפלסטינית מוצאת את עצמה מבודדת יותר ויותר, למרות הצהרות תמיכה שמשמיעים מדי פעם מנהיגים ערבים ואהדה ציבורית מתמדת באזור למען המאבק הפלסטיני. באופן מסורתי רוב האנגריות של המאבק הפלסטיני מגיעות מהאזור, אולם קווי השבר המשתנים בעשור האחרון — ובעיקר הירידה לכאורה בדחיפות הסכסוך הישראלי־פלסטיני — הותירו את הפלסטינים שבשליטת הרשות ללא מעמד אזורי ברור, ולכן בעמדת חולשה משמעותית.

העימות בתוך המדינות

המרחב השני של המאבק על דמותו של המזרח התיכון הוא בתוך המדינות. משטרים ובפרט מנהיגים פוליטיים, הנעזרים באליטות ובמנגנוני הביטחון שממשיכים להיות הבסיס להישרדותם, מתעמתים עם ציבורים מתוסכלים ומאוכזבים ונאבקים להכיל אי־ציבות מבית, שמקורה בבעיות מקומיות של כלכלה וחברה. אלה כוללות אבטלה (בדגש על אבטלת צעירים), שחיתות, אי־שוויון ותלות יתר במכירות מוצרי נפט או בסיוע חוץ, כמו גם לחצים הקשורים לזהות בדמות עימותים שבטיים, שסעים עדתיים והיחס למיעוטים אתניים ודתיים.

החוזה החברתי המסורתי שרווח בכל האזור התבסס על הרעיון שהמדינה מספקת לאזרחים מקומות עבודה, חינוך וביטחון וגובה מעט מיסים יחסית, אך גם מגינה ופעמים רבות מפלה לטובה את האליטות העסקיות והמגזר הביטחוני — התפוגג בהדרגה לאורך העשורים האחרונים, מסיבות של מגמות דמוגרפיות וליקויים ממשליים. כבר בתחילת שנות ה־2000 היו היקף האוכלוסייה הצעירה במזרח התיכון ושיעור המובטלים מתוכה מהגבוהים בעולם — שני נתונים שהתגלו כמנועי תסיסה מרכזיים בסוף 2010 ובתחילת 2011 (Kabbani, 2019).

בעשור שלאחר מכן, צמיחה כלכלית מואטת, שנגרמה בעיקר בגלל חוסר הציבות, המלחמות והתמוטטות מוסדות המדינה הבסיסיים, העלתה את רמות האבטלה אף יותר. ערב התפרצות מגפת הקורונה היו אפוא שני שלישים מאוכלוסיית האזור מתחת לגיל 35, ושיעור האבטלה בקרב הצעירים היה 25 אחוזים (World bank, 2020). גם העוני החמיר בתקופה זו בצורה ניכרת (אפילו במדינות מפיקות הנפט), והרמות הגבוהות בעולם של אי־שוויון בהכנסות ממשיכות להתקיים גם במדינות האזור. השילוב של בעיות נפוצות אלה עם המלחמות הביא את תימן, לוב וסוריה למצב של מדינות כושלות. מעבר לתחום הכלכלי, בעשור זה התפרצו מתחים ארוכי שנים סביב ענייני זהות, לרבות ביטויים חדשים של השסע הסוני־שיעי כמו בקרבות בין ארגון המדינה האסלאמית

נתונה להתנגדות פנימית וחיצונית מתמשכת (ולנסי ומיכאל, 2021; Sayigh, 2018).

המקרה של מצרים מדגים עניין זה. אי-שביעות רצון ציבורית גוברת מממשלתו של מוחמד מורסי היא שהובילה בסופו של דבר מיליון אזרחים לצאת לרחובות קהיר ביולי 2013 בדרישה להדיחו, ודחפה את הצבא וגורמים נוספים לממש את הצעד הזה. אבל ספק אם עבד אל-פתאח א-סיסי היה שורד כיורשו של מורסי ללא הסיוע הכספי שקיבל במהלך שמונה-עשר החודשים שלאחר מכן מאיחוד האמירויות, מערב הסעודית ומכווית, שכולן ראו בנשיאות א-סיסי אמצעי לבליתם עלייתם של האחים המוסלמים ברחבי האזור. דוגמה נוספת היא סודאן, שבה האליטות הפוליטיות האסלאמיסטיות שכנעו את הנשיא הוותיק עומר אל-באשיר בשנת 2017 לשמר את הקשרים עם קטר גם לאחר הקרע בינה לבין שאר מדינות המפרץ, שאירע באותו קיץ. המהלך עורר את כעסם של פטרונים של באשיר באיחוד האמירויות, והם דרשו ממנו לצמצם את השפעתם של האסלאמיסטים במדינתו, ובהמשך נטשו אותו לנוכח ההפגנות ההמוניות שקראו להדיחו כעבור שנתיים, ובכך למעשה סייעו להפלתו.

המפגינים של 2019 בעיראק ובלבנון הבינו היטב כי ההתערבות האיראנית בענייניהם הפנימיים קשורה ישירות, ובמידה מסוימת גם אחראית לחוסר התפקוד הפוליטי במדינותיהם, שלא מאפשר ממשל תקין ומתן שירותים בסיסיים. ואכן, בעיראק, לבנון, סוריה, תימן ולוב מתנהלת תחרות על השליטה בשטח בין כוחות הביטחון הנעזרים בשרידי כוחות צבא סדירים ויחידות תת-מדינתיות כמו-צבאיות ובתמיכת כוחות זרים, והתוצאה היא שהממשלות מתקשות להשליט את ריבונותן, ויכולתן להתמודד עם הבעיות הכלכליות והחברתיות העצומות העומדות בפני חברות אלה מתערערת עוד יותר.

היכן אנו עומדים? גישות חלופיות להבנת המערכת האזורית

במסגרת הדיון המסכם נבקש לחזור לשאלה המקורית שהצגנו, והיא: מה החליף את הסדר שהיה עד 2011? בשיח המתפתח על הסביבה שלאחר האביב הערבי ניתן לזהות שלוש גישות כלליות להבנת הארכיטקטורה הנוכחית של המזרח התיכון. הראשונה גורסת שהמערכת האזורית התגבשה במסגרת סדר חדש ויציב יחסית, השונה מהותית מקודמו; גישה שנייה טוענת כי המזרח התיכון חזר לסדר שלפני 2011 וישאר כך גם בעתיד הנראה לעין; ואילו לפי הגישה השלישית האזור נמצא עדיין בתקופת מעבר, עדיין לא התייצב במסגרת של סדר ובשנים הקרובות יתאפיין באי-ודאות, בחוסר יציבות

כאיום לכאורה בחברה האזרחית, היא גם האיצה את ההידרדרות הכלכלית שאלג'יריה התמודדה עימה עוד לפני המגפה, וכך גובר הסיכוי שממשלת תבון תמצא עצמה במצב של מדינה כושלת מוקדם מהצפוי.

הממשלות מתקשות להשליט את ריבונותן, ויכולתן להתמודד עם הבעיות הכלכליות והחברתיות העצומות העומדות בפני חברות אלה מתערערת עוד יותר.

מנהיגים טרודים כיום במידה רבה במאבק נגד מקורות התנגדות מבית, והדבר מסביר הן את עוצמת הדיכוי הפוליטי הפנימי והן את פנייתם להתערבויות מבחוץ. בין השאר, מהלכים אלה נועדו למנוע מגורמים חיצוניים להקים תנועות דומות בתוך המדינות, ובמקרים אחרים המטרה הייתה להסיט את הזעם המקומי לסוגיות בינלאומיות. כך למשל אפשר להניח שההתערבות הצבאית של טורקיה בסוריה ונחישותה של אנקרה להשתלט על שטח לאורך הגבול הצפוני של סוריה נובעות בין היתר מרצון למנוע הקמת מובלעת כורדית צמודה לה מדרום, שעשויה לעורר נטיות בדלנות בקרב הכורדים שבתוך טורקיה. דוגמה נוספת היא ההתערבות של מצרים בלוב, שבחלקה נועדה למנוע את זליגת חוסר היציבות משם לשטחה, ובחלקה למנוע עלייה של גורמים לוביים האוהדים את האחים המוסלמים לעמדה דומיננטית. מנקודת מבטה של קהיר, תוצאה כזו עלולה לעודד אסלאמיסטים אוהדים במצרים, לכן המשטר מדכא ביד קשה כמעט את כל צורות המחאה והפעילות הפוליטית.

נקודות ממשק

למרות ששני המרחבים של המאבק האזורי מתנהלים בדרך כלל בנפרד זה מזה, קיימת דינמיקה הקושרת בין העימותים בתוך המדינות לבין העימות הרחב שבין המחנות היריבים. תחושת חוסר הביטחון הגוברת בקרב מנהיגים, הנובעת בחלקה מאופוזיציה פנימית, הגבירה את נטייתם להתערב באזורים שמחוץ לגבולותיהם, לערער את הריבונות של מדינות, ובמקרים רבים לשפוך דלק נוסף על סכסוכים בין מחנות יריבים (Lynch, 2018). כך שגם אם המדינות באזור שמרו במידה רבה על גבולותיהן (ושללו תחזיות קודמות על "הקץ של הסכם סייקס-פיקו" משנת 1916, שבו עיצבו בריטניה וצרפת את גבולותיהן של מדינות המזרח התיכון), הריבונות שמשטרים רבים מסוגלים ליישם נותרה מוגבלת. עבור כמה מהמשטרים ברחבי האזור, הריבונות מצומצמת במובן של הגבלה גיאוגרפית ומאותגרת במובן של היותה

עוד טוענים המצדדים בכך שיש במזרח התיכון סדר חדש, שהאזור עבר ממערכת אזורית שהתאפיינה מאז שנות ה-90 בדומיננטיות של מעצמת-על יחידה (ארצות הברית) למערכת המתמודדת עם תחרות ויריבות בין כמה מעצמות עולמיות (ארצות הברית, רוסיה וסין). כך למשל, באמצעות נוכחות בסוריה בשנים האחרונות, רוסיה ביססה לעצמה את מעמדה כמעצמת-על במזרח התיכון לצד ארצות הברית שממשיכה בנסיגתה ההדרגתית מהאזור, ובמידה פחותה גם לצד סין. בין ארצות הברית לרוסיה נוצרה חלוקה של מרחבי השפעה, כאשר ארצות הברית שומרת על שליטתה במפרץ, ורוסיה מחדשת את השפעתה בסהר הפורה ובמידה מסוימת בצפון אפריקה.

חזרה לסדר הישן?

לפי גישה זאת, על אף הטלטלה, המזרח התיכון דומה כיום במאפייניו העמוקים לאלה שאפיינו את האזור לפני 2011 (הסדר הישן). רמת הוודאות, תכיפות השינויים ועוצמתם חזרו לדפוס המוכר, וכך גם היכולת לצפות שינויים. אותן מדינות ממשיכות לאכלס את המרחב, ולמעט תוניסיה לא חל שינוי משמעותי בדפוסי השלטון שהגדירו את המשטרים. המשטרים הסתגלו והתאימו עצמם לאתגרי התקופה באופן שצפוי לאפשר להם לשמר את המשכיותם.

האזור ממשיך להתאפיין בחוסר יציבות, וקיימת אי-ודאות רבה באשר להתפתחויות בטווח הזמן הקצר ולאופיו העתידי.

המצדדים בגישה זאת מדגישים שקריאותיהם של המפגינים ב-2011 (ובמידה פחותה גם של 2019) לזכויות פרט ולצדק חברתי לא תורגמו למעשה לתרבות פוליטית שונה ברחבי האזור. מדינות המזרח התיכון ממשיכות להתאפיין במנהיגים סמכותניים, בקשרי הון-שלטון הדוקים, במנגנוני מדינה בירוקרטיים רחבי היקף, במעורבות עמוקה של צבאות ומנגנוני ביטחון בפוליטיקה ובכלכלה, וכן בתפקיד מרכזי של הדת בחיי הקהילה והפרט. הציבורים שמילאו תפקיד מרכזי באירועי המחאה של 2011 שבו להתכנס בבעיותיהם היום-יומיות וזנחו את הקריאות לסדר חדש (גם לנוכח הלקחים שהפיקו מהכאוס שנוצר בחלק ממדינות האזור לאחר טלטלת 2011). בעיות היסוד אכן קיימות עדיין, אך מנהיגי האזור מודעים יותר מבעבר לאיום הפוטנציאלי הנשקף לשלטונם ממורת רוחם של ההמונים, והם מעריכים כי מדיניותם הצליחה להתמודד עם האתגר ותעשה כך גם בעתיד.

ובנפישות. המתאר האזורי הנוכחי תומך במידה מסוימת בשתי הגישות הראשונות, הגורסות שקיים סדר – ישן או חדש. עם זאת, הן אינן מספקות מסגרת כוללת להבנת המגמות האזוריות כיום. במאמר זה פיתחנו את הגישה השלישית, שלדעתנו מעניקה הבנה מקיפה יותר של האזור. במוקד גישה זו עומד המאבק שזיהינו על עיצוב פני המזרח התיכון בשני המרחבים – הן הסדר האזורי הכולל והן בתוך המדינות.

סדר חדש למזרח התיכון?

התומכים ברעיון שסדר חדש התבסס באזור מדגישים כמה מהמאפיינים החדשים של האזור בעת הנוכחית, וביניהם מאזן הכוחות האזורי המשתנה, הבולטות הפוליטית חסרת התקדים של הציבור והתצורה החדשה של המעורבות המעצמתית. הטלטלה העמיקה את הפגיעה בדומיננטיות המסורתית של מצרים, סוריה וערב הסעודית, בעוד ששחקניות אחרות (לא ערביות) – בעיקר איראן, ישראל וטורקיה – ניצלו אותה כדי להרחיב את השפעתן. איראן נהנית כיום מנוכחות צבאית ופוליטית בסוריה, בתימן, בלבנון ובעיראק. ישראל הרחיבה את השפעתה האזורית באמצעות חיזוק שיתופי פעולה ביטחוניים ומודיעניים עם ירדן ומצרים, ולאחרונה באמצעות הסכמי נורמליזציה עם חלק ממדינות המפרץ – התפתחויות שהתאפשרו בין היתר ממיקום נמוך יותר של הסוגיה הפלסטינית בסדר העדיפות של מדינות אלה. זאת ועוד, טורקיה פעלה בשנים האחרונות לחיזוק השפעתה האזורית בצורה אגרסיבית, אולי יותר מאשר בכל תקופה אחרת מאז נפילת האימפריה העות'מאנית.

לפי גישה זאת, למרות שמדינות וגבולות נותרו העיקרון המארגן של האזור, מדינות רבות נאלצו להתפשר על ריבונות מוגבלת, שבאה לידי ביטוי בהופעתם של אזורים כאוטיים ובלתי ניתנים לשליטה בתוך גבולותיהן; בעליית כוחן והשפעתן של מיליציות וישויות לא-מדינתיות אחרות; ובצורך לחלוק את השליטה בשטח עם גורמים אחרים. לדוגמה, המדינה העיראקית אולי שרדה אחרי מתקפת דאע"ש, אך ממשלתה המרכזית נותרה חלשה בהשוואה לשחקנים תת-מדינתיים הפועלים בשטחה ונתונים להשפעה איראנית כבדת משקל. במצרים, המהפך לא ביטל בסופו של דבר את המשטר הצבאי שנותר מאז שנת 1952, אך המשטר שעלה ב-2013 מתקשה לאכוף את ריבונותו בחצי האי סיני. אסד השתלט אומנם על חלקים גדולים מסוריה ושרד – אך חלק גדול מהמדינה נשלט על ידי גורמים אחרים, ובתוכה פועלות רוסיה ואיראן באופן ישיר ובאמצעות שלוחיהן.

גם במדינות שעמדו בגל המחאה של 2011 מבלי להידרדר למלחמת אזרחים (כמו ירדן, מצרים, לבנון ואיראן), התחדשות ההפגנות ההמוניות ברחבי האזור בשנת 2019 העלתה שוב שאלות לגבי החוסן והליכודות של המשטרים בהן. בהתחשב בעוולות שלא טופלו ובעוצמה של המאבקים המתמשכים, האזור עשוי בהחלט לעבור גלי זעזוע נוספים בשנים הקרובות, אשר עלולים לחולל שינויים נוספים ובלתי צפויים.

סיכום ומסקנות

הניגוד הבולט בין הטיעון שלנו לבין שתי הגישות האחרות שהוצגו כאן עוסק בסופו של דבר בשאלת היציבות. הקו המפריד הוא בין הטוענים כי במזרח התיכון נוצר סדר יציב יחסית (ישן או חדש) לבין אלה שמאמינים כי האזור נותר בלתי יציב, ולכן ימשיך לייצר גלי אי-שקט. בהקשר זה, הוויכוח משקף הערכות סותרות לגבי היכולת של המשטרים להתמודד עם בעיות היסוד הכלכליות והחברתיות ועם משברי הזהות המתמשכים, שרובם לא נפתרו בשנות הטלטלה ואף התעצמו. חסידי גישת הסדר היציב מעריכים במשתמע כי המשטרים פיתחו כלים שיש בהם כדי להתמודד עם מצב העניינים הנוכחי, בעוד המאבק שתיארנו במאמר זה מלמד שעצם קיומם של משטרים כאלה – שלא יצליחו לפתור כראוי את בעיות הליבה בכלכלה ובחברה – עלול לדון את האזור לתקופות אי-שקט עתידיות, בדומה לאלה שהיינו עדים להן בשנים האחרונות.

שלוש החלופות מזמנות לכאורה מסקנות שונות מאוד לגבי עתיד האזור, אולם המורכבות של המערכת האזורית הנוכחית היא כזו שרכיבים מתוך שלושתן יכולים להתקיים זה לצד זה. המאבק שתיארנו כאן משקף בחלקו מאבק מתמשך בין תומכי הסדר הישן, אלה המצדדים בסדר חדש ואלה המבקשים לערער כל סדר. בעשור הקרוב, על מנת להעריך נכונה את המערכת האזורית במזרח התיכון יהיה צורך במסגרת אנליטית שתשלב רכיבים מכל שלוש הגישות ותישען גם על מומחים לתקופות מעבר (כלומר תקופות המתאפיינות בעיקר בחוסר יציבות, חוסר ודאות ותנודתיות), לצד היכרות מעמיקה של ההיסטוריה והמסורות של האזור והבנה מתפתחת של מאפייני האזור שצמחו בשנים האחרונות.

תת־אלוף במיל" איתי ברון הוא סגן ראש המכון למחקרי ביטחון לאומי ועומד בראש תוכנית ליפקין־שחק לביטחון לאומי ודמוקרטיה בעידן של פוסט־אמת ופיקק ניוז. בעבר כיהן כראש חטיבת המחקר באמ"ן והוא מומחה בנושאי מודיעין וביטחון לאומי.

המשך הטלטלה במזרח התיכון

למרות שרידי הסדר הישן ורמזים לסדר חדש, הטיעון שלנו לגבי מאבק מהותי המאפיין את האזור משקף את הגישה השלישית, הגורסת כי במזרח התיכון טרם התעצב סדר חדש לאחר התמוטטות הסדר הישן ב־2011, וכי האזור מצוי עדיין ב"תקופת מעבר" שעלולה להימשך תקופה ארוכה. לכן האזור ממשיך להתאפיין בחוסר יציבות, וקיימת אי־ודאות רבה באשר להתפתחויות בטווח הזמן הקצר ולאופיו העתידי. ההערכה כי הטלטלה עודנה נמשכת נסמכת על כך שבעיות היסוד הכלכליות של האזור (אבטלת צעירים, שחיתות, כלכלות צללים, אי־שוויון חברתי־כלכלי ותלות בנפט ובגורמים חיצוניים) ומאבקי הזהות (הדתיים, העדתיים והשבטיים) לא נפתרו מאז 2011 ואף הוחמרו. בהיעדר פתרון, הבעיות הללו ימשיכו להזין ציפיות שרק יעמיקו את הפער בין משטרים וציבורים, ודינמיקה זו צפויה להצית בעתיד גלי מחאה עממית ו/או הגירה מהאזור, עם תוצאות דומות של חוסר יציבות.

אף שהגבולות באזור נותרו על כנם, המדינות בתחומי הגבולות הללו עברו שינויים משמעותיים בעשור האחרון. משטרים רבים אומנם שרדו, אולם המנהיגים קשובים יותר לציבור ומודעים יותר לפגיעותם, בהשוואה לתקופה שלפני 2011.

זאת ועוד, נמשך המאבק על דמותו הפוליטית של האזור בתוך המדינות ובין מחנות שונים. בסוריה, בתימן ובלוב עדיין מתקיימים מאבקים אלימים, ללא הכרעה, על הריבונות בשטחיהן ועל מושכות השלטון. בסוריה, חרף ניצחונו המסתמן, בשאר אל־אסד מוסיף להתמודד עם מוקדי לחימה ברחבי המדינה וכן עם מעורבות של שחקנים חיצוניים (בפרט איראן, רוסיה וטורקיה), המאתגרים את ריבונותו ומתחרים ביניהם על השפעה. בתימן, מעורבות חיצונית מצידן של איראן וערב הסעודית מזינה את הלחימה ואת חוסר נכונתם של הצדדים להסכים לפשרות החיוניות להפסקת הלחימה. בלוב נמשך עימות חמוש על שטח וכוח בין שחקנים מקומיים רבים (וביניהם שתי הממשלות, עשרות מיליציות ושרידי ארגון המדינה האסלאמית), אשר מזמין התערבות גוברת מצד שחקניות חיצוניות כמו איחוד האמירויות הערביות, טורקיה ומצרים, ללא סימן לפתרון באופק. מאבקים אלימים אלה מונעים, או לכל הפחות מעכבים, את גיבושו של שלטון מרכזי חזק במדינות אלה, שיוכל לנסות לשקם את ריבונותן, את מוסדות השלטון בהן ואת כלכלותיהן. בנסיבות אלה, אותן מדינות ממשיכות להוות מקור להמוני פליטים וכן לפשיעה וטרור, הזולגים למדינות שכנות ולאירופה.

- Jervis, R. (1997). *System effects: Complexity in political and social life*. Princeton University Press.
- Kabbani, N. (2019). Youth employment in the Middle East and North Africa: Revisiting and reframing the challenge. Brookings Institution. <https://www.brookings.edu/research/youth-employment-in-the-middle-east-and-north-africa-revisiting-and-reframing-the-challenge/>
- Krasna, J. (2019). It's complicated: Geopolitical and strategic dynamics in the contemporary Middle East. *Orbis*. <https://www.fpri.org/article/2019/01/its-complicated-geopolitical-and-strategic-dynamics-in-the-contemporary-middle-east/>
- Lynch, M. (2016). *The new Arab wars: Uprisings and anarchy in the Middle East*. Public Affairs.
- Lynch, M. (2018). The new Arab order. *Foreign Affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/middle-east/2018-08-14/new-arab-order>
- Rubin, L. (2014). *Islam in the balance: Ideational threats in Arab politics*. Stanford University Press.
- Said Aly, A. M., Feldman, S., & Shikaki, K. (2013). *Arabs and Israelis: Conflict and peacemaking in the Middle East*. Palgrave Macmillan.
- Sayigh, Y. (2018, October 30). Hybridizing security: Armies, militias and constrained sovereignty. Carnegie Middle East Center.
- World Bank. (2020, November 15). Middle East and North Africa. <https://www.worldbank.org/en/region/mena/overview>
- Walt, S. (1987). *The origins of alliances*. Cornell University Press.

ד"ר שרה פוייר היא עמיתת מחקר במכון למחקרי ביטחון לאומי ומתמחה בפוליטיקה ובביטחון במזרח התיכון, בדגש על אזור צפון אפריקה. ד"ר פוייר היא מחברת הספר *Regulating Islam: Religion and the State in Contemporary Morocco and Tunisia* בהוצאת קיימברידג' ב-2018, וכן כתבה מסמכי מדיניות ומונוגרפיות רבות.

מקורות

- ארליך, ח' (2003). *המזרח התיכון בימינו: מצרים – האחות הבכירה*. האוניברסיטה הפתוחה.
- ולנסי, כ' ומיכאל, ק' (2021). "ריבונות חלולה": על התמורות במעמד מדינות הלאום הערביות בראי עשור לטלטלה הערבית. **עדכן אסטרטגי** 24 (1), המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- Barnett, M. (1998). *Dialogues in Arab politics: Negotiations in regional order*. Columbia University Press.
- Binder, L. (1958). The Middle East as a subordinate Middle East system. *World Politics* 10(3), 408-429. <https://doi.org/10.2307/2009495>
- Fawcett, L., & Hurrell, A. (Eds.). (1995). *Regionalism in world politics*. Oxford University Press.
- Gause III, F. G. (1999). Systemic approaches to Middle East international relations. *International Studies Review* 1(1), 11-31.
- Hinnebusch, R. (2003). *The international politics of the Middle East*. Manchester University Press.
- Hurrell, A. (1995). Explaining the resurgence of regionalism in world politics. *Review of International Studies* 21(4).